

Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi

Aralık 2020

Yıl 10, Sayı 2, ss.05-31.

Journal of Individual & Society

December 2020

Year 10, Issue 2, pp.05-31.

DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.793588>

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 11.09.2020

Submitted: 11.09.2020

Kabul Tarihi: 17.10.2020

Accepted: 17.10.2020

Atf Bilgisi / Reference Information

Kubat, M. (2020). İslâm Toplumunun Birlik ve Beraberliğini Sağlama Merkezleri Olarak Câmî ve Mescidler, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 05-31.

İSLÂM TOPLUMUNUN BİRLİK VE BERABERLİĞİNİ SAĞLAMA MERKEZLERİ OLARAK CÂMÎ VE MESCİDLER¹

MOSQUES AND MASJIDS AS CENTERS OF PROVIDING UNITY IN ISLAMIC COMMUNITY

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,

e-posta: mehmet.kubat@inonu.edu.tr.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6729-7652>.

Öz

Câmi merkezli bir medeniyet inşa eden İslâm, insanın yeryüzü serüveni ve hayatla ilişkisinde mescidi en önemli mekânlardan biri yapmıştır. İslâm'ın ilk döneminden itibaren İslâm kültür merkezleri olarak kabul edilen câmiler, aynı zamanda İslâmî her tür faaliyetin de merkezi konumundaydı. İslâm düşünce geleneğinde yalnızca tuğla ve kireçten müteşekkil yapılar olarak görülmeyen câmiler, ibâdet mekânı olmanın çok ötesinde işlevler ifâ etmiştir. Câmi

1 Bu çalışma *Uluslararası Câmî Sempozyumu*'nda "İslâm Ümmetinin Birlik ve Beraberliğini Sağlamada Câmilerin Fonksiyonu" adıyla sunulan tebliğin (İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya, 2018, ss. 55-74) bazı ekleme ve çıkarımlarla yeniden düzenlenerek makale formatına dönüştürülmüş halidir.

ve mescitler ibâdet yerleri olmanın yanı sıra ilim müesseseleri, mahkemeler, adliye sarayları, ordu karargâhları, yabancı elçilerin kabul merkezleri, istişare meclisleri, bölge ve mahallenin durumunun müzakere edildiği mekânlar ve hatta ceza infaz kurumları ile tutuk evleri olarak da İslâm müesseseleri arasında önemli bir yer işgal etmiştir. Bütün bu fonksiyonlarıyla birlikte câmi ve mescitler, İslâm'ın çok önem ve öncelik verdiği ümmetin birlik ve beraberliğinin muhafazasına yönelik bir fonksiyon da icra etmişlerdir. Bu makalede önce İslâm'ın ilk döneminden günümüze kadar geçen tarihsel süreçte en genel anlamda câmi ve mescitlerin üstlendiği birbirinden önemli fonksiyonlar aktarılacak, daha sonra da çalışmamızın ana mihverini oluşturan câmi ve mescitlerin birlik ve beraberliği sağlamadaki rolleri aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mescid, câmi, tevhid, vahdet, ümmet birliği.

Abstract

Islam, which has built a mosque-centered civilization, has made the mosque one of the most important places in the adventure of man and his relationship with life. The mosques, which were accepted as Islamic cultural centers since the first period of Islam, were also the center of all kinds of Islamic activities. Mosques and masjids, which are not regarded as structures composed of brick and lime only in the Islamic thought tradition, have functions far beyond being places of worship. In addition to being places of worship, mosques, and masjids, occupied an important place among Islamic institutions as scientific institutions, courts, courthouses, army headquarters, reception centers of foreign ambassadors, consultation councils, places where the situation of the region and the neighborhood was discussed, and even penal institutions and detention houses. Along with all these functions, mosques and masjids also performed a function of preserving the unity and solidarity of the Muslim Ummah, which Islam gives great importance and priority. In this article, firstly, the important functions undertaken by mosques in the most general sense in the historical process from the first period of Islam to the

present will be explained, and then the roles of mosques and masjids, which constitute the main pivot of our work, in ensuring unity and solidarity will be explained.

Keywords: Masjîd, mosque, tawhid, vahdat, unity and solidarity of Muslims.

GİRİŞ

İslâmî öğretilerde önem ve öncelik verilen iki kavramdan biri Tevhid diğeri ise Vahdet'tir. Tevhid, akide planında birliği, vahdet ise sosyal planda birliği ifade eder. Bu nedenle "Tevhid" ve "Vahdet" birbirlerinden ayrılmaz kavramlardır.

Tevhid ve Vahdet, İslâm ümmetini birleştirici, bütünleştirici ve toplumsal dayanışmayı sağlayıcı en önemli iki kavramdır. Bu iki kavram İslâm ümmetinin dayanışma içinde bulunması, birlik ve beraberliğini muhafaza etmesi, güçlü olması, içeriden ve dışarıdan gelecek her tür tehdit ve yıkıcı faaliyete karşı kendisini koruyabilmesi açısından oldukça önem arz eder.

Tevhid, hayatın merkezine Allah'ı koymak demektir ve İslâmî öğretinin aslını ve esasını oluşturur. Bunun açılımı şudur: Tevhid, sosyal, siyasal, ekonomik, hukukî, sanatsal, estetik, mimarî vs. hayatın tüm alanlarını Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda dizayn etmek demektir. Tevhid, işte tam da bu nedenle İslâm'a girişin anahtarı kabul edilmiştir.²

İslâmî öğretilerde Tevhid kadar değer atfedilen ikinci kavram *vahdet*-tir. Sözlükte "bir ve tek olmak, tek kalmak" anlamındaki "vahd" kökünden masdar olup "birlik, teklik, bütünlük, eşsizlik, bölünme ve parçalanma kabul etmeyen" anlamında "kesret" in karşıtıdır.³ İslâmî literatürde

- 2 Geniş bilgi için bkz. Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, Nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970, s. 10 vd, 19 vd, 21 vd, 36 vd; Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu İstîlâhâtî'l-Fünûn*, İstanbul, 1404/1984, II/1368; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Kahire, 1283, s. 69; İsmail Râci Fârûkî, *Tevhid*, Çev. Dilaver Yardım, İstanbul, 1987, s. 13-236; Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, İstanbul, 2014, s. 157-410.
- 3 Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, İstanbul, 1996, s. 808; Krş. Ali Durusoy, "Vahdet", *DİA*, İstanbul, 2012, XXXXII/430.

bölünüp parçalanmadan Allah'ın ipine sımsıkı yapışmayı ifade eden *vahdet*, sosyal planda Müslümanların birlikteliğini ifade eder. Vahdet, farklı görüş, düşünce, tavır ve bakış açılarına sahip olsalar da; farklı etnik kimlik, mezhep, meşrep, dinî akım, cemaat vb. aidiyetleri bulunsa da Müslümanların ortak noktalarda uzlaşmalarını, asgari müştereklerde birleşmelerini, hayatî konularda aynı tavır ve stratejiyi sahiplenmelerini gerektirir.

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar her ne zaman *Tevhid* ve *Vahdeti* aynı düzeyde içselleştirip sahiplenmişlerse başarılı olmuş, ilerlemiş, kalkınmış, olağanüstü medeniyetler inşa etmiş ve dünya milletlerine öncülük ve önderlik etmişlerdir. *Tevhid* ve *Vahdetin* arasını ayırmayarak İslâm'ın ikame ettiği adâlete dayalı sistemi, yüce ahlâkî değerleri, erdem ve faziletleri bütün insanlığa ulaştırmaya çalışan ilk Müslümanlar, çok kısa sayılabilecek bir zaman sürecinde doğuda Maveraunnehir'den batıda Endülüs'e (İspanya) kadar ilerlemiş ve geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır. Onlar, Asr-ı Saadet'ten sonra Emevi, Abbasi, Selçuklu, Endülüs ve Osmanlı gibi belli başlı devletler kurup muhteşem medeniyetler inşa ederek yeryüzünü imar ve ıslah etmişlerdir. Bu tarihsel süreçte bilhassa VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yaklaşık 10 asırlık bir zaman sürecinde dünyanın en zengin ve en müreffeh beşeri havzası kuşkusuz İslâm coğrafyasıydı.

İslâm'ın ilk döneminden itibaren Müslümanlar için bu her iki kavramın pratize edildiği yani hem akide planında hem de sosyal planda birliği sağlamanın, birlik ve beraberlik içinde yaşamının, kısacası birlikteliğin inşa edildiği mekânların başında câmiler gelmektedir. Erken dönem İslâm toplumunda Müslümanlar, ibâdet etmenin yanı sıra dinî ve dünyevî her tür bilgiyi öğrenmek, kardeşleriyle kaynaşmak, problemlerini tartışmak, meselelerine çözüm bulmak, yabancı hükümet temsilcilerini kabul etmek gibi birçok konu için mescide geliyorlardı. Câmi Müslümanların mabedi olduğu gibi, aynı zamanda onların okulu, öğrenim merkezi, parlamentosu, idare mekânı, hükümet binası, toplantı yeri, birlik ve beraberlik şuurunun aşılandığı mekân kısaca her şeyleri idi. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ümmetine yerleştikleri

her beldede ilk olarak bütün bu fonksiyonları barındıran bir câmi inşa etmeleri tavsiye edilmiştir.⁴

Mabet, parlamento, okul, kaza meclisi, ordu karargâhı vb. birçok fonksiyonunun yanında câmilerin en çok üstlendiği fonksiyon şüphesiz Müslümanlara tevhid ve vahdeti aşlamak, bir başka deyişle hem akide planında hem de sosyal alanda İslâm ümmetinin birlik ve beraberliğini sağlamak olmuştur. Bu yönüyle tarih boyunca câmilerin en çok dikkat çeken yanı Müslüman toplumların birlik ve beraberliğinin sembolü yapılar, bir başka deyişle birlik ve beraberlik şuurunun aşılandığı mekânlar olmalarıdır. Nitekim Medine'ye varır varmaz Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilk yaptığı iş, birlik ve beraberliğin sembolü bir mescid inşa etmek olmuştur.⁵

Ne yazık ki günümüzde câmiler, neredeyse sadece namaz ibâdetine hasredilen ve sırf bu amaç için kullanılan özel mekânlara dönüşmüştür. Bugün mutlak anlamda câmi denilince sadece Allah adının anıldığı, her türlü namazın kılındığı, dua, niyaz, yalvarış ve yakarışlarımızı yaptığımız ibâdet yerleri aklımıza gelmektedir. Oysa Hz. Peygamber (s.a.v.), Râşid Halifeler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde câmilerin namaz kılma mekânları olmanın yanı sıra çeşitli yönlerden toplumun yükselmesinde vazife yaptığı görülür. Bu süreçte câmileri, İslâmî her türlü faaliyetin merkezi olarak görüyoruz. Son dönemlere kadar câmiler, bu çok yönlü fonksiyonlarının yanında, aynı zamanda İslâm kültür merkezleriydi.⁶

Erken dönem İslâm toplum hayatında câminin rolü o derecede önemli idi ki uzun süre câmi, tüm toplum üzerinde bir kontrol mekanizması işlevi görüyordu. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, câmi ibâdet yeri, ilim müessesesi, kaza dairesi yani mahkeme ya da adliye, ordu karargâhı, yabancı elçilerin kabul yeri, istişare meclisi, bölge ve mahallenin

4 Bkz. Buharî, Salat, 65; Müslim, Mesâcid, 24, 25; Tirmizî, Salat, 12; Ebû Dâvud, Tatavvu', 1; Nesaî, Mesâcid, 1.

5 Bkz. Buharî, Menâkibu'l-Ensâr, 45.

6 Lütüfî Doğan, "Câmiler ve Eğitim", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, Ankara, 1965, Cilt: IV, Sayı: 12, s. 10.

sorunlarının konuşulduğu mekân ve -çok az tesadüf edilse bile- hapis-hane olarak İslâm müesseseleri arasında önemli bir yer işgal ediyordu.⁷

Ecdadımız câmileri çok yönlü yapılar oldukları bilinciyle inşa etmiştir. Bilhassa Selçuklu ve Osmanlı döneminde bilinçli olarak şehir merkezlerinde inşa edilen büyük câmiler, çevresine aşevi, okul, kütüphane gibi yapılar eklenerek birer külliye tarzında yapılmıştır.⁸

Rasûlullah (s.a.v.)'in câmi inşa etme tavsiyesine uyan Müslümanlar, fethettikleri beldelerde evvela câmi inşa etmiş ve câmiyi hayatın tam merkezine yerleştirmişlerdir. Bu nedenle İslâm medeniyetinde câmi, daima şehrin dolayısıyla hayatın tam merkezinde yer almıştır. Ayrıca câmi işlevleri itibariyle de toplumsal bir merkezdi. Nitekim Ortaçağ İslâm beldeleri mimari araştırmaları, genellikle şehirlerin bir câmi çevresinde kuruldukları gerçeğini ortaya koyar. Böylece câmiden farklı yönlerde oturan Müslümanlar, câmi çevresinde, ona kolayca ulaşabilecek şekilde ve eşit uzaklıkta kümelenirdi. Yönetimdeki kişilerin evleri genellikle câmiye çok yakın inşa edilirdi. Bu onların, câminin muhafazasına karşı sorumluluklarının da bir göstergesiydi. İlk dönemin tüm meşhur okulları câmilerin içine yerleştirilmişlerdi. Aynı zamanda câmilerde önemli siyasi kararlar da alınırdı.⁹

Bütün bu fonksiyonları dolayısıyla İslâm medeniyetinde câmi, asla sadece tuğla ve kireçten müteşekkil bir yapı olarak mütalaa edilmemiştir. Bilakis câmi birlik, beraberlik ve uzlaşma sembolü yapı olarak kabul edilmiştir. Câmi, Kur'ân'ın "*Hep birlikte Allah'ın ipine sınımsız yapışın, parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmiş ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz, bir çukurun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız*"¹⁰ buyruğunu kendilerine hayat düs-

7 Hüseyin Atay, «İslâm'da Öğretim», *AÜİFD*, C. 23, Ankara, 1978, s. 18; Krş. Ziya Kazıcı, "Tarih Boyunca Câmi ve Gördüğü Hizmetler", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, Cilt: XXII, Sayı: 4, Ankara, 1986, s. 10.

8 Krş. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Külliye", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/542-544.

9 Müşhirul Hak, "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Câminin Yeri", Çev. Ahmet Güç, *Diyanet Dergisi*, Cilt: XXVII, Sayı: 4, Ankara 1999, s. 325.

10 Âl-i İmrân, 3/103.

ture edinen Müslümanlara birlik, beraberlik, ümmet şuurunu ve uzlaşma sembolü olarak her zaman destek ve umut olmuştur.

Ayrıca câmi birlik ve beraberlik sembolü olarak ait olma duygusu sağladığı için, tarih boyunca Müslümanlar nezdinde çok önemli bir mevkie sahip bir müessese olarak kabul görmüştür. Bu bilinçle hareket eden bütün Müslümanlar nezdinde câmi, asla özel mülkiyet haline getirilemez, kiralanamaz veya satılamaz. İster iyi, ister kötü niyetle olsun, câmiye saygısızlıkta bulunmak toplumun tümüne birden hakarete bulunmakla eşdeğer sayılmıştır. Böylece câmi ve toplum bir arada var olur; biri olmadan diğeri asla yaşayamaz.

Toplum hayatında câmi ve mescitlerin yeri, anlam ve önemi, fonksiyonu ve mimarî yapısı üzerine kitap, makale, tebliğ, ansiklopedi maddesi, Yüksek Lisans ve Doktora tezleri düzeyinde birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak câmi ve mescitlerin toplumsal dayanışmanın sağlanması ve İslâm toplumunun birlik ve beraberliğini sağlamadaki fonksiyonu üzerine yeterince çalışma yapıldığını söylemek zordur. Bu husustaki eksikliğin ayırında olarak bu çalışmada **İslâm toplumunun birlik ve beraberliğini sağlama merkezleri olarak câmi ve mescitlerin fonksiyonu** konusu üzerine odaklandık.

Bu makalede önce İslâm'ın ilk döneminden günümüze kadar geçen tarihsel süreçte en genel anlamda câmilerin üstlendiği birbirinden önemli fonksiyonlardan kısaca söz edecek, daha sonra da çalışmamızın ana mihverini oluşturan câmilerin İslâm ümmetinin birlik ve beraberliğini sağlama merkezleri olarak üstlendikleri fonksiyonu aktarmaya çalışacağız.

1. Câmi ve Mescid Kavramlarının Anlam Alanları

1.1. Câmi Sözcüğünün Lügat ve İstilah Anlamı

Arapça “cem” kökünden türeyen “câmi” kelimesi, “dağınık şeyleri toplayan, parçaları bir araya getiren,¹¹ bir şeyin bir kısmını diğere

11 Krş. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, Beyrut, 1979, I/479-480; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Ts., VII/52-59; Fîrûzâbâdi, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut, 2005, s. 710; Önkâl-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

kısmına katan, bazısını diğer bazısına yaklaştırarak birleştiren, müellif ve mürettib” gibi anlamlara gelir.¹²

İstılahta ise câmiler, en genel anlamda “Müslümanların ibâdet kasıyla toplandığı mekânlar”¹³ veya “Müslümanların toplu ibâdet yerleri” olarak tanımlansa da gerçekte farklı duruş, görüş, düşünce ve bakış açılarına sahip olsalar da bütün Müslümanları başta Yüce Allah’a ibâdet, dua ve yakarış olmak üzere çeşitli amaçlar için bir mekânda toplayan, bir araya getiren, uzlaştıran ve barıştıran, böylece onları birbirlerine yaklaştırarak birleştiren özel yapılardır.¹⁴

Câmi, başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan ve cemaati toplayan “mescid” anlamına gelen “el-Mescidü'l-câmi” tamlamasının kısaltılmış şeklidir. “el-Mescidü'l-câmi” tabiri, bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kullanılmıştır.¹⁵

Ancak “el-Mescidü'l-câmi” tabirinin bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kullanıldığını aktaran râvilerinden birinin tenkit edilmiş olmasını göz önünde bulunduran hadis âlimleri, bu rivayeti ihtiyatla karşılamak gerektiği kanaatine varmışlardır. Bununla beraber bazı hadis senetlerinde geçen ifadelerden bu tabirin tâbiîn döneminde, “câmi” kelimesinin tek başına ise IV. (X.) yüzyılın başlarında kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür.¹⁶

Daha sonraki dönemlerde, içinde cuma namazı kılınan ve hâtibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler “câmi”; minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise sadece “mescid” olarak anılmıştır.¹⁷

Osmanlılar döneminde ise padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük câmilere “Selâtin Câmileri”, vezirler ve diğer devlet ricâli tarafından

12 İsfehani, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 135-136.

13 Krş. Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016/1, C. 15, Sayı: 29, s. 178.

14 Krş. İsfehani, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 135-136.

15 Ebu'l-Kâsım Musnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Thk. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, Riyad, 1986, I/143; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/46.

16 Ebu'l-Hasan Nureddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmau'z-Zevâid*, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut, 1994, II, 46; Önkâl-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

17 Önkâl-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

yaptırılan orta büyüklükteki câmilere bânisinin adına izâfeten sadece “câmi”, küçük olanlara ise “mescid” denilmiştir.¹⁸ Ancak küçük yapılar olmadığı halde Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu büyük câmilere İslâmî literatürde genel olarak “mescid” denilmektedir.¹⁹

1.2. Mescid Sözcüğünün Lügat ve İstılah Anlamı

Arapça bir mekân ismi olan “mescid” sözcüğü, “eğilmek, bükülmek, tevazu ile alını yere koymak” manasına gelen “s-c-d” kökünden türemiş olup “secde edilen yer” anlamındadır.²⁰

Secde kelimesinin asıl anlamı boyun eğmektir. Daha sonra bu kelime yalnızca Allah’a boyun eğmek ve O’na ibâdet anlamında kullanılır olmuştur.²¹

Secde, namazın rükünleri içinde en önemlisidir ve “*Hani biz meleklerle, Âdem’e secde edin (saygı ile eğilin) demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen secde etmişlerdi (saygı ile eğilmişlerdi), İblis ise bundan kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu*”²² âyetine göre insanın daha ilk yaratılışında şahit olduğu bir hürmet ifadesidir.

Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) de “Kulun Allah’a en yakın olduğu an secde anıdır”²³ buyurarak secdenin ehemmiyetine işaret etmiştir.

2. Kur’ân ve Sünnet’te Câmi ve Mescidler

Her dinde ibâdetlerin yapıldığı, dinî ritüellerin ve âyinlerin icra edildiği mekânlara verilen hususî isimler bulunmaktadır. İbâdet ve âyinlerin

18 Semavi Eyice, “Mescid”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/56; Önkal-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

19 Önkal-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

20 Krş. İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa*, III/123-124; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, III/203-205; Firûzâbâdi, *el-Kâmusu’l-Muhît*, s. 287; Önkal-Bozkurt, “Câmi”, *DİA*, VII/46.

21 İsfahanî, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’an*, 328-329.

22 Bakara, 2/34.

23 Nesâî, *Tatbik*, 78.

icra edildiği mekânları ifade etmekte kullanılan farklı isimlerin ortak manaları bulunmaktadır ki, bu da ma'bed kavramının karşılığıdır. Müslümanlar tarafından ma'bed teriminin karşılığı olarak «câmi» ve «mescid» kavramları kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında «câmi» karşılığında daima «mescid» kelimesi kullanılmıştır.²⁴

Kur'ân'da «mescid», bilhassa Kâbe ve çevresini ifade eden «el-Mescidul-Haram» tabiriyle Mekke haremîni ifade etmek için²⁵ on beş yerde²⁶ kullanılmıştır.²⁷

Yine Kur'ân'da «mescid», çoğunlukla «Allah insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmeseydi her halde içlerinde Allah'ın adının çokça anıldığı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılıp giderdi»²⁸ âyetinde olduğu gibi genel anlamıyla Ehl-i Kitab'ın mâbedleriyle birlikte zikredilmiştir.²⁹

Ayrıca Kur'ân'da «mescid» kelimesi tekil, çoğul ve sıfat tamlaması şeklinde birçok âyette vârid olmuştur. Mescid kelimesinin çoğulu olan «mesâcid» Kur'ân'da altı yerde geçmektedir.³⁰

Kur'ân'da «Mescid-i Nebevî» veya «Mescid-i Kubâ»nın kastedildiği «takvâ temeli üzerine kurulu mescid»,³¹ Kudüs haremînin kastedildiği Mescid-i Aksâ³² ve münâfıkların Hz. Peygamber (s.a.v.)'e suikast tertipleme üzere bina ettikleri «Mescid-i Dırâr»³³ birer âyette zikredilmektedir.³⁴

24 Önkal-Bozkurt, «Câmi», *DİA*, VII/46.

25 Jons Pedersen, «Mescid», *İA*, İstanbul, 1979, VIII/1.

26 Muhammed Fûâd Abdülbakî, *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1990, s. 345; Önkal-Bozkurt, «Câmi», *DİA*, VII/46.

27 Krş. Bakara, 2/139, 144, 145, 187, 192, 214; Mâide, 5/3, Enfâl, 8/34; Tevbe, 9/7, 19, 28; İsrâ, 17/1; Hac, 22/25; Fetih, 48/25, 27.

28 Hac 22/40.

29 Krş. Önkal-Bozkurt, «Câmi», *DİA*, VII/46.

30 Abdülbakî, *Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 345.

31 Tevbe 9/108.

32 İsrâ 17/1.

33 Tevbe 9/107.

34 Krş. Abdülbakî, *Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 345.

3. İslâm Düşüncesinde Câmi ve Mescidler

Bütün ilâhî dinlerde mabetler, inanılan varlığa karşı dinî görevlerin, toplu veya ferdî olarak ibâdetlerin icra edildiği mekânlardır. Bu mekânlar, din mensubunun kendisini inandığı varlığa çok yakın hissettiği ulvî yapılarıdır. Bu yapılar, ilahî âlemle dünyevî âlemin kesiştiği, başka bir anlamda Tanrı ile insanın bir nevi buluştuğu ve bireyin kendisini ilahî huzurda hissettiği müstesna yerlerdir.³⁵

Câmi merkezli bir medeniyet inşa eden İslâmiyet,³⁶ ilâhî dinlerin mabetlerine asla dokunmamayı öncelikli bir ilke olarak kabul etmiştir. Nitekim Kur’ân’da “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah’ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi”³⁷ âyetiyle Allah’ın isminin bolca anıldığı mekânlar olmaları hasebiyle manastırların, havraların, kiliselerin ve mescitlerin Allah’ın koruması altında olduğuna işaret edilmiştir.

İslâmî öğretilerde yeryüzünde yapılan ilk câmi/mescid, Mekke’deki Kâbe yani Mescid-i Haram’dır. Nitekim “Şüphesiz âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev/mâbed Mekke’deki Kâbe’dir.”³⁸ âyeti bu hususa işaret etmektedir. Bu âyet-i kerimeden, insanın tarihi ile câminin tarihinin iç içe olduğunu yani insanın yeryüzü ve hayatla ilişkisinde en önemli unsurlardan birisinin mabet yani câmi olduğunu anlıyoruz.

İlk olarak Hz. Âdem (a.s.), oğlu Şit (a.s.) veya melekler tarafından inşa edildiği rivayet edilen Kâbe,³⁹ daha sonra “Bir zamanlar İbrâhim, İsmâil ile beraber evin temellerini yükseltirken, ‘Ey Rabbimiz, bizden

35 Şuayip Kurnaz, *Câmilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 36.

36 Krş. Ali Erbaş, “İslam’da Hayatın, Şehrin ve Medeniyetin Merkezinde Câmi Vardır”, Söyleşi: Mustafa IRMAKLI, diyanet haber, <https://www.diyanehaber.com.tr/aylik-dergi/prof-dr-ali-erbas-islamda-hayatin-sehrin-ve-medeniyetin-h7789.html> (Erişim: Ekim, 2019).

37 Hac, 22/40.

38 Âl-i İmrân 3/96.

39 Sadettin Ünal, “Kâbe”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/16.

*kabul buyur! Şüphesiz sen işitensin, bilensin, demişlerdi*⁴⁰ âyetlerinin de işaret ettiği gibi Hz. İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.) tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁴¹

İslâmî öğretilerde yeryüzünde ikinci olarak inşa edilen câmi/mescid ise Kudüs'teki Mescid-i Aksa'dır. Nitekim Ebû Zer (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) yeryüzünde Kâbe'den sonra inşa edilen ikinci mabedin Mescid-i Aksa olduğunu haber vermiştir.⁴²

Hicretten önce Mekke'de Kâbe dışında namaz kılınan başka mescidlerin de olduğu ve Hz. Ebu Bekir (r.a.)'in evinin avlusu gibi sırf namaz kılınmak için tahsis edilen mekânların bulunduğu rivayet edilse de⁴³ İslâm dünyasında ilk müstakil câmiler Kuba Câmi ve hemen sonrasında inşa edilen Mescid-i Nebevî'dir. Her ikisi de Hz. Muhammed (a.s.)'in bizzat yaptırdığı mescidler olan bu iki câmi, İslâm mabetlerinin umumi şeklinin ilk örnekleri olmuştur.

İslâm düşüncesinde hangi dine ait olursa olsun genel olarak bütün ibâdet yerleri "câmi statüsünde" kabul edilmiştir. Nitekim Zeccâc, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Yeryüzü bana mescid kılındı" hadisinden hareketle ibâdet edilen her yerin mescid hükmünde olduğunu söylemiştir.⁴⁴ İbn Haldûn ise "mescid" kavramını, "hangi dine ait olursa olsun, genel olarak bütün ibâdet yerleri" için müşterek kullanmıştır.⁴⁵ Bu düşüncenin tabii bir sonucu olarak aşıktan bazıları Ehl-i Kitab'ın mâbedlerinde namaz kılmakta hiçbir mahzur görmemişlerdir.⁴⁶ Ancak gerek aşıktan diğer bazılarının gerekse de daha sonra bazı Müslümanların Ehl-i

40 Bakara, 2/125-127.

41 Bkz. Hac, 22/26; Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV/16.

42 Buharî, Enbiyâ, 8, 40; Müslim, Mesâcid, 1-2.

43 Bk. İbn İshak, *Siretü İbn İshâk*, Thk. Muhammed Hamidullah, (Hayra Hizmet Vakfı Yayınları), Konya 1981, s. 218; Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Bir Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 45.

44 Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî' b. Sehl ez-Zeccac, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuh*, Nşr. nşr. Abdulcelil Abduh Şelebi, Âlemu'l-Kütub, Beyrut, 1988, I/196; Krş. Bünyamin Çalık, "Camilerde ve Mescitlerde Dinlenilen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Kars, 2015, s. 112.

45 İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut, Ts. s. 635; Pedersen, "Mescid", *İA*, İstanbul, 1979, VIII/1; Önkal-Bozkurt, "Câmi", *DİA*, VII/46.

46 Önkal-Bozkurt, "Câmi", *DİA*, VII/46.

Kitab'ın mâbedlerinde ibâdet etmekten imtina ettikleri de bir gerçektir. Bu davranışın sebeplerinden birisi, Tevrat'ın da buralarda bulunmasını yasakladığı resim ve heykellerdir.⁴⁷

Kur'ân'da Kehf sûresinde geçen "*Hani onlar (olayın mucizevî tarafını ve asıl hikmetini bırakmışlar da) aralarında onların durumunu tartışıyorlardı. (Bazıları), "Onların üstüne bir bina yapın, Rableri onların hâlini daha iyi bilir" dediler. Duruma hâkim olanlar ise, "Üzerlerine mutlaka bir mescit yapacağız" dediler*"⁴⁸ âyetinde Ashâb-ı Kehf'in üzerine yapılan binanın "mescid" olarak zikredilmesi, Ehl-i Kitab'ın peygamberlerinin ve azizlerinin kabirleri üzerine yaptıkları binaları bu şekilde adlandırdıklarını ve bunların içinde ibâdet ettiklerini gösterir. Nitekim Ümmü Habîbe (r.a.) ve Ümmü Seleme (r.a.) Habeşistan'a hicret ettiklerinde resimlerle süslenmiş bu türden sayılabilecek mescitler görmüşlerdir. Bu durumu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e haber verince Resûlullah (s.a.v.), Hıristiyanların, içlerinden sâlih bir kişi öldüğünde onun kabri üstüne mescit inşa ettiklerini ve içine çeşitli resimler yaptıklarını, bu kişilerin kıyamet gününde mahlûkatın en kötülerini olacağını söylemiştir.⁴⁹

Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.), "Allah Yahudi ve Hıristiyanlara lânet etsin. Çünkü onlar peygamberlerinin kabirlerini mescide çevirdiler"⁵⁰ diyerek kabirleri üzerinde veya mezarlarına doğru yönelerek ibâdet ettiklerinden dolayı Yahudi ve Hıristiyanları lânetlemiştir.

Erken dönemden itibaren İslâm'ın şiarları haline gelen, bu bağlamda her biri Kâbe'nin birer şubesi kabul edilen müstesna mekânlar olarak câmi ve mescitlerin yapımı Allah ve Rasûlü tarafından teşvik edilmiştir. Kur'ân'da "*Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, namaz kılıp zekât veren ve sadece Allah'tan korkan kimseler imar edebilir*"⁵¹ denilerek, umumi ibâdet yerleri ve birlik ve beraberliğin sembolü mekânlar olan câmilerin yapımı, bakımı, temizliği ve cemaatine büyük önem atfedilmiştir. Ayrıca Sünnet'te "*Her kim Cenâb-ı Allah'ın*

47 Krş. Önkâl-Bozkurt, "Câmi", *DİA*, VII/46.

48 Kehf, 18/21.

49 Bkz. Buhârî, Salât, 45; Müslim, Mesâcid, 16-23; Önkâl-Bozkurt, "Câmi", *DİA*, VII/46.

50 Bkz. Buhârî, Salât, 54; Müslim, Mesâcid, 4, 20; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 76; Nasaî, Cenâiz, 106.

51 Tevbe 9/18.

*rızasını umarak bir mescid inşa ederse, Allah da ona cennette bir köşk bina edecektir*⁵² buyrulurak câmilerin yapımı teşvik edilmiştir. Buna mukabil Kur'ân'da *"Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan daha zâlim kim olabilir?"*⁵³ denilerek câmi ve mescitlerde Yüce Allah'ın adının anılmasına ve böylece câmi ve mescitlerin harap olmasına çalışanların en zâlim kimseler olduğu açıkça bildirilmiştir.

4. İslâm'da Câmi ve Mescidlerin Yapısı

İslâm'ın ilk döneminde câmi ve mescidler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in önderliğinde yürütülen İslâmî tebliğ hareketinin merkez üssü konumundaydı. Başta Medine'de tesis edilen Müslüman kardeşliği olmak üzere genel anlamda İslâm toplumunun oluşmasında câmiler önemli bir rol üstlenmişlerdir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, bu önemli rolleri nedeniyle Hz. Peygamber (s.a.v.), *"Her kim Cenâb-ı Allah'ın rızasını umarak bir mescid inşa ederse, Allah da ona cennette bir köşk bina edecektir"*⁵⁴ buyurarak her fırsatta mescid yapımını özendirmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in İslâm'ı yeni kabul eden kabilelere tavsiyeleri arasında mescid inşası da yer almıştır. Onun bu teşvikinin tabii sonucu olarak Asr-ı Saadet'te sadece Medine içinde 20; civar bölgelerde ise 40 adet mescid inşa edilmiştir.⁵⁵

Başta Kuba ve Mescid-i Nebevî olmak üzere ilk dönemde inşa edilen câmilerin kendilerine mahsus özel bir mimarî tarzı yoktu. Namazda cemaati dış tesirlerden korumak amacı esas alındığı için Hem Medine hem de civarda inşa edilen câmiler basit, üzerleri açık, kerpiç duvarlı ve hurma dallarının gölgelediği gösterişsiz ve oldukça sade yapıları.⁵⁶

52 Müslim, Mesâcid, 4; Krş. Buhari, Salat, 21.

53 Bakara, 2/114.

54 Müslim, Mesâcid, 4; Krş. Buhari, Salat, 21.

55 Krş. İbn Mâce, Kitâbu'l-Mesâcid, 3; Muhammed Yusuf Kandehlevî, Hayatu's-Sahabe, Dımeşk, 1983, III/102; Önkal-Bozkurt, "Câmi", DİA, VII/46; Akın, "Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", s. 179.

56 Eyice, "Mescid", DİA, VII/58; Akın, "Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", s. 179.

İslâm medeniyetinin ayrılmaz bir unsuru ve İslâm toplumunun sos-yokültürel alanlardaki gelişmesinde mühim bir rol oynamış olan câmiler, dinî mimarî grubunun temel yapılarından biridir. İlk dönemlerde basit ve sade inşa edilen câmiler sonraki asırlarda bölgelerin yerli inşa tekniği, coğrafi şartların özelliği ve ihtiyaca göre şekillenen ve az çok mahalli farklılıklar arz eden, çeşitli büyüklük ve değişik mimarî tarz-larda câmiler inşa edilmiştir.⁵⁷

İslâm mimarisinde şekli, yapısı, büyüklük veya küçüklüğü ve mi-marî stili değişse de hemen her çağda değişmeyen tek husus câminin köyün, kasabanın, şehrin veya kentin, kısacası yerleşim biriminin tam merkezinde inşa edilmiş olmasıdır. Bu merkez; okul, kütüphane, aşevi gibi hizmet sunan birimlerden evlere doğru genişler. Mimarî mekân-lar, câminin bulunduğu bu merkezin çevresinde son derece organik bir bütünlük içerisinde sıralanır, adeta saf tutarlar. Dekorasyonlarda tabi-ata, kâinata benzer kılma anlamında bir kozmik ahenk dikkati çeker. Güneş ışığının, rüzgârın ve ısının verimli kullanımı için elden gelen her şey yapılır. Bu yapılarda tabiata uyumlu olma gözetilir ve asla evrenin düzenine aykırı bir tavır sergilenmez.

Erken dönem İslâm toplumunda şehrin tam merkezinde yer alan ve yukarıda betimlemeye çalıştığımız şekilde inşa edilen câmiler, çok fonksiyonlu yapılarıdır. Câmiler, işlevleri itibariyle de toplumsal bir mer-kez konumundaydı. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde câmile-rin okul, misafirhane, toplantı salonu, danışma meclisi ve en önemlisi de birlik ve beraberliği sağlayan sosyalleşme ortamları gibi çok yönlü kullanıldığından daha önce söz etmiştik.

Asr-ı Saadetten sonraki dönemlerde Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de câmiler, câminin çok yönlü bir yapı olduğu bilinciyle inşa edilmiştir. Mesela Osmanlı döneminde mimarî şekilleri farklı olsa da câmiler, İslâm dininin ilk örneklerindeki işlevine bağlı ka-lınarak inşa edilmiştir. Bu dönemde bilhassa büyük câmiler, çevresine han, hamam, aşevi, imarethane, çeşme, bedesten, hazire okul, kütüp-hane gibi yapılar eklenerek bir külliye tarzında inşa edilmiştir. Osmanlı

57 Krş. Akın, "Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", s. 179.

dönemindeki bu anlayış, câmi külliyeleri içerisinde pek çok unsuru barındırarak, câmileri halkın sosyal yaşam merkezi haline dönüştürmüştür.

Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren gerek mimarî gerekse de üstlendikleri birçok fonksiyon açısından klasik dönem câmilerin yerini yeni yapılara bıraktığı görülmektedir. Bu süreçten sonra bu çok fonksiyonlu câmilerinin yerini neredeyse yalnızca namaz ibadetine hasredilen yapıların aldığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemden itibaren câmi mimarisinde de bir tertipsizlik ve düzensizliğin olduğu göze çarpmaktadır. Bilhassa son yüzyılın câmileri, çoğunlukla klasik dönem dediğimiz XVI. yüzyıl câmilerinin taklidi olarak inşa edilmiş yapılardır. Bu nedenle modern zamanlarda inşa edilen en başarılı câmiler bile sadece geçmişin güzel eserlerinin kötü birer kopyasından ibarettir.⁵⁸

Gece kondu tipi, estetikten yoksun, adeta beton yığını görünümündeki câmiler bu süreçten sonra inşa edilmiştir. Dar alanlarda binalar arasına sıkışmış, hatta çoğu kez abdest yeri ve şadırvanı bile olmayan, apartmanların bodrum katına gizlenmiş câmiler modern dünyamızın bir gerçeği olmuştur. Bu problem, câmi yapımının, çoğunlukla denetimsiz olması ve sadece halkın yardımlarına bırakılmasının bir sonucudur.⁵⁹

5. İslâm'da Birlik ve Beraberliği Sağlama Merkezleri Olarak Câmi ve Mescidler

Toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri, dışarıdan gelecek her tür yıkıcı tehlikelere karşı kendilerini koruyabilmeleri kuşkusuz güçlü olmalarına ve dayanışma içinde bulunmalarına, bu bağlamda birlik ve beraberliklerini muhafaza etmelerine bağlıdır.

İslâm Tevhid dinidir. Tevhid, en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünleşme prensibidir. Bu prensibin tabii sonucu olarak İslâm, hem akide planında hem de sosyal alanda birlik ve beraberliği önceleyen, birleştirici, bütünleştirici ve toplumsal

58 Kemal Kutgün Eyüpgiller, "Türkiye'de 20. Yüzyıl Câmi Mimarisi", <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=48&RecID=1178>.

59 Krş. Akın, "Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", s. 206.

vahdeti sağlayıcı prensipler vaz etmiştir. Nitekim Yüce Allah, “*Topluca Allah’ın ipine sınımsız sarılın ve parçalanmayın!*”⁶⁰ “*Kendilerine açık deliller (Kur’ân) geldikten sonra gruplar halinde bölünüp ihtilaf edenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır*”⁶¹ ve “*(Ey Muhammed!) Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlarla senin bir ilgin yoktur. Onların işi Allah’a kalmıştır*”⁶² buyurarak birlik ve beraberliği muhafaza etmenin önemine işaret etmiştir.

Hiz. Peygamber (s.a.v.) de “*Cemaat rahmet, tefrika azaptır*”⁶³ buyruğuyla Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde olmalarını istemiş, onların tefrikaya düşerek cemaatten kopmalarını kesin bir dille yasaklamıştır. Rasûlullah (s.a.v.), yalnızca sözle değil, bu hususa ne kadar önem atfettiğini pratikte de göstererek ispat etmiştir. Nitekim Hiz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği tesis etmek amacıyla, hicretten hemen sonra, Medine’ye varır varmaz, hemen bir mescit inşa ettirmiştir.⁶⁴

Rasûlullah (s.a.v.), yapımında bizzat bulunduğu Mescid-i Nebevî’de ashabıyla istişare toplantıları yapmış ve gerçekleştirdikleri hemen bütün işlerin planlarını burada şekillendirmiştir.

Hiz. Peygamber (s.a.v.)’in ashabıyla birlikte inşa ettiği Mescid-i Nebevî’de birbirinden ayrı üç mekân bulunmaktaydı:⁶⁵

1. Namaz kılmaya ayrılan mekân: Câminin, en başta gelen işlevi, şüphesiz Müslümanların topluca Allah’a yöneldikleri bir ibâdet yeri, bir mâbed olmasıdır.⁶⁶ Bu nedenle Mescid-i Nebevî’de Hiz. Peygamber (s.a.v.), ashabına Cuma ve günlük namazları, sözünü ettiğimiz namaz

60 Âl-i İmran, 3/103.

61 Âl-i İmran, 3/105.

62 En’âm, 6/159.

63 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/278, 375.

64 Bkz. Buhârî, *Menâkibu’l-Ensâr*, 45.

65 Krş. Ünver Günay, “Din ve Toplumsal Farklılaşma”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5., Erzurum, 1982, s. 79; Şuayip Özdemir, “Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Câmilerin Fonksiyonu”, *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 118, Ankara, 2000, s. 22-31.

66 Bkz. Nûr 24/36. Benzer âyetler için bkz. Bakara 114/2; Tevbe 9/107-108; Hac 22/40.

kılmaya ayrılan bu mekânda kıldırıyor ve günlük diğer ibâdetler de yine bu mekânda yapılıyordu.

2. Okul vazifesi görmek için Süffa yahut Zülla (üstü örtülü yer, gölge-lik) denen bir mekân: Mescid-i Nebevî'nin Süffa adı verilen bölümünde, planlı ve programlı bir eğitim faaliyeti yürütülüyordu.

3. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hanımlarına ayrılmış bir mekân: Mescid-i Nebevî'nin duvarına bitişik birkaç odadan oluşan ayrı bir mekân bulunuyordu. Burada Rasûlullah (s.a.v.)'in hanımları oturuyor, bu bölümü ev olarak kullanıyorlardı.

Bu durum erken dönem İslâm toplumunda mescidin, ibâdet yeri olmasının yanı sıra, bir okul vazifesi de gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu dönemde câmi; iman, edep, ahlâk, terbiye, sevgi, saygı, hak ve hukukun öğretildiği bir ilim ve irfan ocağı konumundaydı.

Erken dönem İslâm toplumunda câmiler, İslâmiyet'in yayılmasında da önemli bir fonksiyon üstlenmiş bulunuyordu. Bu yüzden münâfıklar, İslâmiyet'in Medine'de câmi yoluyla güçlenerek yayılmasından rahatsız olmuş ve bu gelişmeyi önleyemedikleri için hayıflanmışlardı. Hz. Bilâl (r.a.)'in câmiden okuduğu ezanın ardından mü'minlerin Mescid-i Nebevî'de saf tuttuğunu, birlik ve dayanışmalarının giderek arttığını görüyor, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sohbetlerine katılan mü'minlerin sayısının çoğalmasını hüznüyle seyretmekten başka ellerinden bir şey gelmiyordu. Münâfıklar, bu durumu sonlandırmak adına atağa kalktılar ve deyim yerindeyse bir "karşı devrim" başlatmak istediler. Onlar mü'minlere zarar vermek, hakkı inkâr etmek, mü'minlerin arasına nifak sokmak için Mescid-i Nebevî'ye rakip Mescid-i Dırâr adlı bir mabed inşa ettiler. Fakat Yüce Allah, *"Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Rasûlü'ne karşı savaşılanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar, "Bizim iyilikten başka hiçbir kastımız yok" diye de yemin ederler. Ama Allah şahitlik eder ki bunlar kesinlikle yalancıdır. Onun içinde asla namaz kılma. İlk günden temeli takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (ler Kuba mescidi ve Mescid-i Nebevî), içinde namaz kılmana elbette daha lâyıktır. Orada temizlenmeyi seven*

*adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever. Binasını takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) ve O'nun rızasını kazanmak temeli üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını çökmeye yüz tutmuş bir yarın kenarına kurup, onunla birlikte kendisi de cehennem ateşine yuvarlanan kimse mi? Allah, zâlimler topluluğunu asla doğru yola erdirmez*⁶⁷ âyetlerini nâzil buyurarak münâfikların niyetleri konusunda Rasûlü (s.a.v.)'nü uyardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), Müslümanların birlik ve beraberliklerini bozmak amacıyla fitne üssü olarak inşa edilen Mescid-i Dırâr'ı yıktırarak bu fitne hareketini kısa zamanda bertaraf etti.⁶⁸

İslâm'ın ilk dönemlerinde câminin işlevi çok geniş tutulmuştur. Câmi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in uygulamalarıyla, ilk yıllardan itibaren, çeşitli etkinlik ve faaliyetlerin yerine getirildiği dinî, idarî ve sosyo-kültürel bir merkez olmuştur. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Müslümanlar bu anlayışın sonucu olarak câmiyi başta ibâdet yeri olmak üzere, ilim öğrenilen, siyasî ve sosyal işlerin görüşülüp karara bağlandığı, ordu kargâhı, kaza dairesi, elçilerin kabul edilip diplomatik görüşmelerin yapıldığı makam ve nadiren de olsa tutuk ve infaz evi (hapishane) olarak çok kapsamlı mekânlar olarak kullanmışlardır.⁶⁹

İslâm'da din ve devlet ayrımı söz konusu olmadığından, Hz. Peygamber (s.a.v.) bir taraftan Müslümanların dinî konuda imamı, rehberi; öbür taraftan da idarî hususlarda onların lideri idi.⁷⁰ Bu cihetle Mescid-i Nebevî, bir idare merkezi idi. Resulullah (s.a.v.) Arap kabilelerinin heyetlerini burada kabul eder, onlara dinî konuları anlatır, tavsiyelerde bulunur, kı-sacası Müslümanların idarî işlerine burada bakardı.⁷¹

Aynı şekilde İslâm'ın ilk dönemlerinde câmi, kazaî/adlî işlerinin görüldüğü yerdî. Rasulullah (s.a.v.) halkın hukukî meselelerini câmide çözerdi. Bu uygulama, müstakil mahkeme binaları yapıncaya kadar

67 Tevbe, 9/107-110.

68 Bkz. Hüseyin Algül, "Mescid-i Dırâr", *DİA*, XXIX/272.

69 Krş. Ziya Kazıcı, "Tarih Boyunca Câmi ve Gördüğü Hizmetler", s. 10; Özdemir, "Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Câmilerin Fonksiyonu", s. 22-31.

70 Krş. Pedersen, *İA*, VIII/42.

71 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, İstanbul 1985, VI/93; Krş. Akın, "Tarihi Süreci İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", s. 195.

sürmüştür. Hutbede de dinî ve siyâsî meseleleri halka anlatır, izâh ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.)’den sonra, gerek halifeler, gerekse şehirlerin valileri aynı uygulamayı sürdürmüşlerdir. Özellikle idareciler Cuma günleri câmide hem Müslümanlara namaz kıldırır, hem de iletilmesini istedikleri konuları halka duyuruyorlardı. Bu durum Selçuklu ve Osmanlı hükümdarları tarafından da devam ettirilmiştir.⁷²

İslâm’ın ilk döneminde câmiler, bir bakıma din birliğinin; ülke içinde siyâsî bütünlüğün temini için faal kültür ve propaganda yerlerinden biriydi. Meselâ, Hz. Peygamber (s.a.v.), savaş gibi önemli kararları ashâbı ile istişare ederek câmide alırdı. Yine Hz. Osman (r.a.), icraatlarını câmide halka anlatırdı.⁷³ Osmanlı idaresinde de siyâsî düzenin devam etmesi, başta sapkın fırkalar olmak üzere ümmetin birlik ve beraberliğini tehdit eden akımlara karşı sahih İslâm anlayışın sürdürülmesinde en etkin kullanılan mekânlar câmilerdi. Bir başka ifade ile câmi, toplumu birleştirici, bütünleştirici rolü sebebiyle halk üzerinde kontrol mekanizması temin etmiştir. İlk dönemlerde halifelere biât câmide yapıldığı gibi, Osmanlılarda yeni padişahın kılıç kuşanma töreni Eyyüp Sultan Camii gibi büyük mabetlerde yapılmıştır. Asr-ı Saâdette câmilerin gazâ ve cihad ruhunun canlandırıldığı, askerî stratejik kararların verildiği, muhimmât ve yardımların toplanıp dağıtıldığı bir yer ve âdetta bir ordugâh tarzında fonksiyon icra ettiği dikkat çekmektedir. Câminin bu fonksiyonu Asr-ı Saadetten sonraki devirlerde çoğunlukla devam etmiştir.⁷⁴

Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)’in sağlığında Müslümanlar Bayram ve Cuma namazlarını Medine’nin yegâne câmisi Mescid-i Nebevî’de kılıyorlardı. Daha sonraki dönemlerde bu câmi dar gelmeye başlayınca başta Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.) ve I. Velid olmak üzere dönemin Devlet Başkanları tarafından genişletilmiştir. Bayram ve Cuma namazlarını şehirdeki bir câmide kılma geleneği daha sonraki devirlerde de devam etmiştir.⁷⁵

72 Hasan, *İslam Tarihi*, VI/93; Krş. Akın, “Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, s. 195.

73 Pedersen, “Mescid”, *İA*, VIII/16; Önkâl-Bozkurt, “Mescid”, VII/51.

74 Pedersen, “Mescid”, *İA*, VIII/7, 42-43; 16; Önkâl-Bozkurt, “Mescid”, VII/51; Krş. Akın, “Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, s. 194-198.

75 Krş. Hayrettin Karaman, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul, 1978, s. 59.

Bu anlayışın tabîi sonucu olarak ilk dönemlerde İslam merkezlerinde birçok mescit yanında bütün cemaati alacak büyüklükte “Câmi-i Kebîr” veya “Mescid-i Cuma” adıyla bilinen bir ulu câmi bulunuyordu. Mesela Kûfe’deki Câmi-i Kebîr, Endülüs’teki Kurtuba Câmii ve Kudüs’teki Mescid-i Aksa gibi câmiler birçok defa genişletilip büyütülmüştür. Bunun sebebi, bütün cemaatin bir tek imamın arkasında namaz kılmasını sağlamak suretiyle yekvücut olmuş bir ümmetin oluşturulması düşüncesiydi.⁷⁶

Câmiler, İslâm’ın özünde yer alan birlik ve beraberlik ruhunun insanlara kazandırıldığı, onların birbirleriyle kaynaştığı ve toplumsal dayanışmanın temellerinin atıldığı kutsal mekânlardır. İslâm’ın ilk döneminden itibaren câmilerde beraberce kılınan Cuma, Teravîh ve Bayram namazlarının bir merkezde ve bizzat dönemin halifesi veya günümüzün deyimiyile Devlet Başkanı tarafından ya da Vali veya Kâdı gibi onun tayin ettiği vekiller tarafından kıldırılması, Müslümanlar arasında vahdetin inşa edilmesinde önemli bir işlev görmüştür. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren şehrin en büyük câmisinde kıldırılan bu namazlarda⁷⁷ Halife veya İslâm Devlet Başkanları, Müslümanların sorunlarını dile getirmiş, uluslararası birçok siyasî meseleyi gündeme taşımış, Müslümanların bu tür şartlarda nasıl tavır alacağına dair öneriler sunmuş, stratejiler belirlemiş ve böylece İslâm ümmetinin birlikteliğini muhafaza etmek için gereken adımları atmışlardır.

Bilhassa İslâm’ın ilk döneminde câmilerde cemaatle kılınan vakit namazları ile Bayram, Cuma ve teravîh gibi toplu halde kılınan diğer namazlar genellikle ilim, irfân, edep, ahlâk ve yaşam tarzı açısından toplum nezdinde en saygın konumunda bulunan önder imamların arkasında eda ediliyordu. Namazların bu saygın şahsiyetler tarafından kıldırılması son döneme kadar aksatılmadan devam ettirilmiştir. Bu önder imamlar, gerçekte toplumda dostluk, kardeşlik ve dayanışmayı

76 Krş. Nusret Çam, “Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Câmi Mimârisinde Tesiri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 377-378.

77 Krş. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, Beyrut, 1983, s. 130; İbrahim Bayraktar, “Bayram”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/259-261.

sağlayan, toplumu bir arada tutan, adeta toplumun çimentosu mesabesinde sorumluluk yüklenen şahsiyetlerdi.

Müslüman toplumların en güçlü ve ortak zemini olan câmiler,⁷⁸ bir tek Allah'a kulluk için saflar halinde toplanmış bulunan ve her türlü mesleki, sosyal, kültürel statü farkları ve imtiyazları bir kenara bırakarak kenetlenen ve yekvücut olan toplumsal kaynaşma ve bütünleşmenin en canlı örnekleridirler. Câmiler; ırk, etnik kimlik, renk, dil, mezhep, meşrep, tarikat; yaşlı, genç ayırt fark etmeksizin ve bu hususlarda herhangi bir ayırma da gidilmeden toplumun her kesiminden insanların bir araya geldikleri, kaynaştıkları, aynı hedefe yöndikleri, aynı heyecanları yaşadıkları, kardeşlik, birlik ve beraberlik duygularının doruk noktasına ulaştığı kutsal mekânlardır.⁷⁹

İslâm'ın ilk döneminden günümüze kadar tarih boyunca câmiler vahdeti sağlama yönlerini hep muhafaza edegelmiştir. Bu da üstlendikleri birçok fonksiyon yanında bilhassa birlik ve beraberliğin muhafaza edilmesinde câmilerin ne denli özel ve önemli kurumlar olduklarını göstermesi açısından fevkalade mühimdir.

SONUÇ

İslâm Tevhid dinidir ve toplumsal dayanışmayı sağlayıcı, birlik ve beraberliği tesis edici ilkelere sahip olan bir dindir. Tevhid inancı en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünleşme prensibidir. İslâm, hem akide planında hem de sosyal alanda birlik ve beraberliği önceleyen, birleştiren, bütünleştirici ve toplumsal vahdeti sağlayıcı bir dindir.

Câmi ve mescitler, İslâm'ın özünde yer alan dayanışma ve uzlaşma ruhunun canlılık kazanmasına katkı sağlayan, birlik ve beraberliği

78 Erbaş, "İslam'da Hayatın, Şehrin ve Medeniyetin Merkezinde Câmi Vardır", <https://www.diyanehaber.com.tr/aylik-dergi/prof-dr-ali-erbas-islamda-hayatın-sehrin-ve-medeniyetin-h7789.html>

79 Krş. Ünver Günay, "Din ve Toplumsal Farklılaşma", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Erzurum, 1982, s. 79-80; Şuayip Özdemir, "Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Câmilerin Fonksiyonu", *Diyanet Aylık Dergi*, Sayı: 118, Ankara, 2000, s. 22-31.

sembolize eden kurumlardır. Tarih boyunca câmiler, üstlendikleri diğer fonksiyonların yanında ırk, etnik kimlik, dil, mezhep, meşrep, tarikat farklılıklarına rağmen aynı kibleye yönelen, aynı peygamberin ümmeti olan ve aynı Tanrıya ibadet eden her kesimden insanı kendine çeken kurumlar olarak daima Müslümanların birlik ve beraberliklerinin pekiştirildiği mekânlar olmuştur. Câmi hiç bir zaman ihtilâfların, tefrikanın, ayrılıkların, anlaşmazlıkların ve düşmanlıkların körüklediği yer olmamıştır.

İslâm medeniyetinde câmiler, şehrin merkezinde yer alan çok fonksiyonlu yapılardır. Câmiler, işlevleri itibariyle de toplumsal bir merkez konumundadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde câmi ve mescitlerin mabet, okul, misafirhane, toplantı salonu, mahkeme, danışma meclisi gibi fonksiyonları olmakla birlikte ayrıca ve birlik ve beraberliği sağlayan sosyalleşme ortamları gibi çok yönlü kullanıldığı da bilinmektedir.

Daha sonraki dönemlerde Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de câmiler, câminin çok yönlü bir yapı olduğu bilinciyle inşa edilmiştir. Mesela Osmanlı döneminde câmiler İslâm dininin ilk örneklerindeki işlevine bağlı kalınarak yapılmıştır. Nitekim bu dönemde bilhassa büyük câmiler, çevresine han, hamam, aşevi, imarethane, çeşme, bedesten, hazîre, okul, kütüphane gibi yapılar eklenerek bir külliye tarzında inşa edilmiştir. Osmanlı dönemindeki bu anlayış, câmi külliye-leri içerisinde pek çok unsuru barındırarak câmileri halkın sosyal yaşam merkezi haline dönüştürmüştür.

Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren câmiler, neredeyse sadece namaz ibadetine hasredilen mekânlara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, câmi mimarisıyla birlikte câminin fizikî çevresini de etkilemiştir. Nitekim bu tarihten sonra câmi mimarisinde de bir tertipsizlik ve düzensizliğin olduğu açıkça göze çarpmaktadır. Gece konu tipi, estetikten yoksun, adeta beton yığını câmiler bu süreçten sonra inşa edilmeye başlanmıştır. Dar alanlarda binalar arasına sıkışmış, hatta çoğu kez abdest yeri ve şadırvanı bile olmayan, apartmanların bodrum katına gizlenmiş câmiler modern dünyamızın bir gerçeği haline gelmiştir.

Bu problem, câmi yapımının denetimsiz olması ve çoğunlukla sadece halkın yardımlarına bırakılmasının tabii bir sonucudur.

Günümüzde din görevlilerinin eğitimi kadar câmilerin fizikî yapılarının ve çevrelerinin de tabiata uyumlu tasarlanması, namaz ve diğer ibâdetlerin yanı sıra insan yararına yönelik pek çok unsuru bünyesinde bulunduracak şekilde câzibe merkezleri olma özelliğini koruyacak şekilde inşa edilmeleri oldukça önem arz etmektedir.

Değişen şartlar, mescitlerin başlangıçtan beri üstlendikleri birçok fonksiyonu kısmen diğer kurumlara bırakmayı gerektirdiği için, modern zamanlarda câmilerin eskisi kadar çok fonksiyon icra edemedikleri bir gerçektir. Ancak bu güzide kurumlar, her zamankinden çok birlik ve beraberliğe muhtaç olduğumuz bu çağda, Müslümanlar arasında vahdeti tesis eden sosyalleşme ortamlarına dönüştürülebilirler. Bu yönüyle câmiler oldukça önemli fonksiyonlar üstlenebilirler. Bunun için câmi görevlilerinin eğitim düzeyi kadar bu yapıların içi, dışı ve fiziki çevrelerinin de yeniden dizayn edilmesi gerekir. Nasıl câmi görevlilerinin özellikle temel İslâm bilimleri alanında yeterli donanıma sahip olmaları, sahîh İslâm'ı iyi özümsemiş bulunmaları, ayrıca dinî yaşam pratikleri ve onu insanlara doğru aktarma biçimleri birlik ve beraberliğin sağlanması açısından gerekliyse aynı şekilde câminin mimarî yapısının, bu bağlamda iç dizaynının geleneksel ve modern mimariyi bir arada sunacak çağdaş sanat anlayışına uygun tarzda tezyin edilmesi ve fiziki çevresinin de ferah ve geniş bir şekilde düzenlenip inşa edilmesi de o derece gereklidir. Çünkü insan fitraten sanatkârane tasarlanmış yapılardan hoşlanma, geniş ve ferah mekânlarda bulunma ve buralarda daha fazla vakit geçirme eğilimindedirler. Ayrıca çevre düzeni, ağaçlandırma ve görsellik açısından da iyi tasarlanmış olmaları, câmilerin daha çok tercih edilmesini, bu da birlik ve beraberliğin daha güçlü temeller üzerine tesis edilmesini sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- ABDULBAKÎ, M. F. (1990). *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul.
- AKIN, A. (2016). "Tarihi Süreç İçinde Câmi ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (29): 177-209.
- ALGÛL, H. (2003). "Mescid-i Dırâr", *DİA*, XXIX:272.
- ATAY, H. (1978). "İslâm'da Öğretim", *AÜİFD*, 23:1-29.
- BAYRAKTAR, İ. (1992). "Bayram", *DİA*, V:259-261.
- BOZKURT, N., ÖNKAL A. (1993). "Câmi", *DİA*, VII: 46-56.
- BUHARÎ (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul.
- CÛRCÂNÎ, S. Ş. (1283). *Kitâbu't-Ta'rifât*, Kahire.
- ÇALIK, B. (2015). "Camilerde ve Mescitlerde Dinen Caiz Olan ve Olmayan Davranışlar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3: 110-132.
- ÇAM, N. (1990). "Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Câmi Mimârisinde Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, XXI: 375-394.
- ÇOBANOĞLU, A. V. (2002). "Külliyeye", *DİA*, XXVI:542-544.
- DURUSOY, A. (2012). "Vahdet", *DİA*, XXXXII:430-431.
- EBÛ DÂVÛD, S. (tsz.). *Sünenu Ebî Dâvûd*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, İstanbul.
- EBÛ YA'LÂ, M. (1983). *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, Beyrut.
- EYİCE, S. (1993). "Mescid", *DİA*, VII:56-90.
- ERBAŞ, A. (2019). "İslâm'da Hayatın, Şehrin ve Medeniyetin Merkezinde Câmi Vardır", Söyleşi: Mustafa Irmaklı, *Diyanet Haber*, <https://www.diyanehaber.com.tr/aylik-dergi/prof-dr-ali-erbas-islamda-hayatın-sehrin-ve-medeniyetin-h7789.html> (Erişim: Ekim, 2019).
- EYÛPGİLLER, K.K. (2006). "Türkiye'de 20. Yüzyıl Câmi Mimarisi", <http://www.mimarlikdersisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=48&RecID=1178>.

- FARÛKÎ, İ. R. (1987). *Tevhid*, Çev. Dilaver Yardım, İstanbul.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. (2005). *el-Kâmu-su'l-Muhît*, Beyrut.
- GÜNAY, Ü. (1982). "Din ve Toplumsal Farklılaşma", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5: 71-86, Erzurum.
- HEYSEMÎ, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman (1994). *Mecmau'z-Zevâid*, Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut.
- HAK, M. (1991). "İslâm Toplumunu ve Toplum Hayatında Câmînin Yeri", Çev. Ahmet Güç, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, XXVII (4):321-328.
- HAMİDULLAH, M. (1984). *İslâm Müesseselerine Giriş*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul.
- HASAN, İ. H. (1985). *İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, İstanbul.
- İBN FÂRİS, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, Beyrut.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed (tsz.). *Mukaddime*, Beyrut.
- İBN İSHÂK, Muhammed b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk* (1981). Thk. Muhammed Hamidullah, Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (1994). *es-Sünenü İbn Mâce*, Thk. Muhammed Fûâd Abdalbâkî, Kahire.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerram (tsz.). *Lisânu'l-Arab*, Beyrut.
- İSFEHANÎ, R. (1986). *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul.
- KARAMAN, H. (1978). *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul.
- KANDEHLEVÎ, M.Y. (1983). *Hayatu's-Sahabe*, Dimeşk.
- KAZICI, Z. (1986). "Tarih Boyunca Câmî ve Gördüğü Hizmetler", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, XXII (4): 8-10.

- KILIÇ, M. (1991). “İslâm’da Toplumu Dinamikleştiren Kurum: Câmi ve Sosyal Hayattaki Yeri”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, XXVII (4): 147-159.
- KUBAT, M. (2014). *Kur’ân’da Tevhid*, İstanbul.
- KUBAT, M. (2018). “İslâm Ümmetinin Birlik ve Beraberliğini Sağlamada Câmilerin Fonksiyonu”, *Uluslararası Câmi Sempozyumu*, Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 55-74.
- KURNAZ, Ş. (2013). *Câmilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- MÂTURİDÎ, Ebû Mansûr (1970). *Kitâbu’t-Tevhîd*, Nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut.
- MÜSLİM, Ebû’l-Huseyn Müslim b. Haccac (1992). *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul.
- NESAÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (1992). *es-Sünen*, İstanbul.
- OĞAN, L. (1965). “Câmiler ve Eğitim”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* IV (12): 231-234.
- ÖZDEMİR, Ş. (2000). “Toplumsal Dayanışmanın Sağlanmasında Câmilerin Fonksiyonu”, *Diyanet Aylık Dergi*, 118: 22-31.
- PEDERSEN, J. (1979). “Mescid”, *İA*, VIII:1-71.
- TABERÂNÎ, Ebu’l-Kâsım Musnidu’d-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (1986). *el-Mu’cemu’l-Evsat*, Thk. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, Riyad.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali (1404/1984). *Keşşâfu Istilâhâti’l-Fünûn*, İstanbul.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (1992). *es-Sünenü’t-Tirmizî*, İstanbul.
- ÜNAL, S. (2001). “Kâbe”, *DİA*, XXIV:14-21.
- ZECCÂC, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl (1988). *Meâni’l-Kur’ân ve İrâbuh*, Nşr. Abdulcelîl Abduh Şelebî, Beyrut: Âlemu’l-Kütub.